

1. PESIMISMUL NOSTRU

Un gânditor atât de respectabil și echilibrat ca Immanuel Kant încă mai putea să creadă că războiul servește scopurilor Providenței. După Hiroshima, orice război este, în cei mai bun caz, un rău necesar. Un sfânt teolog ca Toma din Aquino mai putea să susțină cu toată seriozitatea că tiranii servesc unor scopuri providențiale, pentru că fără tirani nu ar exista posibilitatea martiriului. După Auschwitz, cel care ar aduce acest argument s-ar face vinovat de blasfemie... După aceste evenimente îngrozitoare, care s-au petrecut chiar în inima lumii moderne, avansate din punct de vedere cultural și tehnologic, mai poate crede cineva într-un Dumnezeu care este neapărat Progresul decât într-un Dumnezeu care își manifestă Puterea sub forma Providenței care ne supraveghează?

Emil Fackenheim, *Prezența lui Dumnezeu în istorie*¹

Secolul XX, o putem spune cu certitudine, ne-a făcut pe toți profund pesimiști în privința istoriei. Ca indivizi, putem fi, bineînțeles, optimiști în legătură cu perspectivele personale de sănătate și fericire. În mod tradițional, americanii sunt considerați un popor veșnic optimist în privința viitorului. Dar când ajungem la chestiuni mai cuprinzătoare, cum ar fi dacă a existat sau va exista vreodată progres în istorie, sigur, verdictul este cu totul altul. Cele mai echilibrate și lucide minți ale acestui secol nu au văzut niciun motiv care

să le facă să creadă că lumea merge spre ceea ce noi în Occident considerăm drept instituții politice respectabile puse în slujba omului – adică democrațiile liberale. Cei mai profunzi gânditori ai noștri au ajuns la concluzia că nu există ceea ce se numește de obicei istorie – adică o ordine semnificativă în aria vastă a întâmplărilor omenesti. Însăși experiența noastră pare să ne fi învățat că este mai probabil ca viitorul să ne rezerve noi și inimaginabile rele, de la dictaturi fanatice și genociduri sângeroase până la banalizarea vieții prin sporirea consumului de bunuri, și că ne așteaptă dezastre fără precedent, de la iarna nucleară până la creșterea temperaturii la scara întregii planete.

Pesimismul secolului XX se află într-un puternic contrast cu optimismul secolului precedent. Chiar dacă Europa a intrat în secolul XIX convulsionată de război și revoluție, acesta a fost, în general, un secol de pace și de o bunăstare materială fără precedent. Existau două motive serioase de optimism. Primul era credința că știința va îmbunătăți existența umană, învingând boala și sărăcia. Natura, adversarul omului de atâta vreme, avea să fie stăpânită prin intermediul tehnologiei moderne și pusă în slujba fericirii umane. Cel de-al doilea motiv, guvernele liberal-democratice, aveau să se răspândească în tot mai multe țări ale lumii. „Spiritul anului 1776” sau idealurile Revoluției franceze aveau să-i învingă pe tiranii lumii, pe autocrați și pe preoții superstițioși. Supunerea oarbă față de autoritate avea să fie înlocuită de autoguvernarea rațională, în care toți oamenii, liberi și egali, să-și fie propriii stăpâni. În lumina masivei deplasări a civilizației, chiar războaie sângeroase, ca cele napoleoniene, puteau fi interpretate de filosofi ca fiind progresiste din punct de vedere social, prin rezultatele lor, pentru că au dus la răspândirea guvernării republicane. Au fost avansate teorii, mai mult sau mai puțin serioase, pentru a explica faptul că istoria constituie un întreg coerent ale cărui frământări stau la originea realizărilor epocii moderne. În 1880, un anume Robert Mackenzie scria:

„Istoria omenirii înregistrează progresul – înregistrează acumularea cunoașterii și sporirea înțelepciunii, înaintarea continuă de la un nivel inferior la unul superior de inteligență și bunăstare. Fiecare generație transmite generației următoare comorile pe care le-a moștenit, îmbunătățite de propria experiență, sporite de roadele victoriilor pe care ea însăși le-a repurtat... Creșterea bunăstării umane, scăpată de amestecul

răuvoitor al principilor îndărătnici, este acum reglată în mod benefic de marile legi ale Providenței”.²

Sub titlul „tortură”, faimoasa ediție a unsprezecea a Enciclopediei Britanice publicată între anii 1910-1911 preciza: „în ceea ce privește Europa, subiectul este în întregime doar unul de interes istoric”.³ Exact în preajma Primului Război Mondial, ziaristul Norman Angeli își publica lucrarea intitulată „Marea iluzie”, în care susținea că expansiunea teritorială s-a demodat din cauza comerțului liber, iar războiul a devenit irațional din punct de vedere economic.⁴

Pesimismul excesiv al secolului nostru se datorează, cel puțin în parte, cruzimii cu care aceste așteptări au fost năruite. Primul Război Mondial a avut un rol decisiv în subminarea încrederii pe care Europa o avea în ea însăși. Bineînțeles, războiul a dus la doborârea vechii ordini politice reprezentate de monarhiile din Germania, Austria și Rusia, dar impactul său cel mai profund a fost unul de natură psihologică. Patru ani de război oribil de tranșee, în care zeci de mii au murit într-o singură zi, pentru câțiva metri de pământ devastat, au fost, după cum spune Paul Fussell, „o hidoasă piedică în calea mitului meliorist, care dominase conștiința publică timp de un secol”, răsturnând „ideea de Progres”.⁵ Virtuți ca loialitatea, hărnicia, perseverența și patriotismul au fost puse în slujba exterminării sistematice și absurde a altor oameni, discreditând astfel întreaga lume burgheză care crease aceste valori.⁶ Așa cum povestește Paul, tânărul soldat, eroul cărții lui Erich Maria Remarque „Pe frontul de Vest, nimic nou”: „Pentru noi, puștii de optsprezece ani (profesorii de la școală) ar fi trebuit să fie adevărate călăuze spre lumea maturității, a muncii, a culturii, a progresului – spre viitor... Dar prima moarte pe care am văzut-o ne-a spulberat credința în acest viitor.” Cu aceste cuvinte, care aveau să fie repetate de tinerii americani în timpul războiului din Vietnam, el concluzionează: „generația noastră era mai demnă de încredere decât a lor”.⁷ Ideea că progresul industrial european putea fi transformat în război, fără vreo răscumpărare morală sau vreun sens, a dus la condamnarea aspră a tuturor încercărilor de a descoperi structuri sau sensuri majore în istorie. Astfel, renumitul istoric britanic H.A.L. Fisher scria în 1934: „Oameni mai înțelepți și mai învățați decât mine au deslușit un plan în istorie, un ritm, o structură predeterminată. Mie, aceste armonii îmi sunt

ascunse. Nu pot să văd decât o situație neprevăzută urmându-i alteia, așa cum un val urmează altui val”.⁸

Primul Război Mondial nu a fost, după cum s-a dovedit ulterior, decât o anticipare a noilor forme sub care răul avea să apară curând. Dacă știința modernă a făcut posibile arme cu o capacitate de distrugere fără precedent, cum sunt mitraliera și bombardierul, politica modernă a creat un stat având o putere fără precedent, pentru care un nou cuvânt a trebuit să fie inventat: *totalitarismul*. Sprijininduse pe o forță polițienească eficientă, partide politice de masă și ideologii radicale care căutau să controleze toate aspectele vieții umane, acest tip nou de stat s-a lansat într-un proiect care nu urmărea nici mai mult nici mai puțin decât dominația mondială. Genocidurile comise de regimurile totalitare ale Germaniei hitleriste și Rusiei staliniste au fost fără precedent în istoria umanității și au fost posibile, în mare măsură, din cauza modernității înseși.⁹ Au existat, bineînțeles, tiranii sângeroase înainte de secolul XX, dar Hitler și Stalin au pus atât tehnologia, cât și organizarea politică modernă în slujba răului. Înainte, ceva atât de ambițios ca lichidarea unei întregi categorii, cum a fost cazul evreilor din Europa sau al chiaburilor din URSS, fusese dincolo de capacitățile tehnice ale tiraniilor „tradiționale”. Și totuși, exact acest lucru a fost posibil din cauza progresului social și tehnic al secolului anterior. Războaiele dezlanțuite de aceste ideologii totalitare au fost, de asemenea, cu totul diferite de cele anterioare, implicând distrugerea în masă a populației civile și a resurselor economice – de unde și termenul de „război total”. Pentru a se apăra de această amenințare, democrațiile liberale au fost silit să recurgă la strategii militare ca bombardarea Dresdei sau a Hiroshimei, care, în alte vremuri, s-ar fi numit, simplu, masacre.

Teoriile secolului al XIX-lea despre progres asociau răul provocat de om cu o stare de înapoiere din punctul de vedere al dezvoltării sociale. Dacă stalinismul a apărut într-o țară înapoiată, doar pe jumătate europeană, cunoscută pentru regimul ei despotice, Holocaustul sa născut într-o țară având cea mai avansată economie industrială și una dintre cele mai cultivate și instruite populații din Europa. Dacă asemenea lucruri s-au putut întâmpla în Germania, de ce n-ar fi ele posibile în orice altă țară avansată? Și dacă dezvoltarea economică, educația și cultura nu au fost o garanție împotriva unui fenomen ca nazismul, ce rost a mai avut progresul istoric?¹⁰

Experiența secolului XX a pus sub semnul îndoielii afirmația că progresul s-a baza pe știință și tehnologie. Capacitatea tehnologiei de a îmbunătăți existența umană depinde în mod decisiv de un proces paralel de evoluție morală a omului. Fără aceasta din urmă, puterea tehnicii va fi pur și simplu deturnată spre scopuri nefaste, iar omenirea o va duce mai rău decât înainte. Războaiele totale ale secolului XX nu ar fi fost posibile fără cuceririle de bază ale revoluției industriale: fierul, oțelul, motorul cu combustie internă și avionul. Și, de la Hiroshima încolo, *omenirea* este bântuită de spectrul celei mai teribile cuceriri tehnice: arma nucleară. Fantastica prosperitate economică datorată științei moderne are și o parte întunecată, pentru că a dus la deteriorarea mediului în multe părți ale globului, făcând să se pună problema unei catastrofe la scara întregii planete. Se afirmă frecvent că tehnica de transmitere a informațiilor în întreaga lume și sistemul rapid de comunicații au dus la promovarea idealurilor democratice, ca în cazul transmiterii, prin intermediul televiziunii, a ocupării Pieței Tienanmen, în 1989, sau a revoluțiilor din Europa de Est, care i-au urmat în același an. Dar tehnologia comunicațiilor în sine este neutră, ca valoare. Ideile reacționare ale ayatollahului Khomeiny au fost importate în Iran înaintea revoluției din 1978, prin intermediul casetofonelor pe care modernizarea economică a țării, de către Șah, le pusese la dispoziția oricui. Dacă în anii treizeci ar fi existat televiziune și un sistem rapid și universal de comunicații, ele ar fi fost folosite cu mare eficiență de propagandiștii naziști ca Leni Riefenstahl și Joseph Goebbels, pentru promovarea fascismului, și nu a idealurilor democratice.

Evenimentele traumatizante ale secolului al XX-lea au constituit, de asemenea, fundalul unei profunde crize intelectuale. Putem vorbi despre progres istoric doar dacă știm încotro se îndreaptă omenirea. Majoritatea europenilor secolului al XIX-lea considerau că progresul înseamnă evoluția spre democrație. Dar pentru cei mai mulți europeni ai acestui secol nu există nici un consens în această chestiune. Democrația liberală a fost provocată să accepte confruntarea cu două ideologii rivale majore – fascismul și comunismul – care ofereau viziuni radical diferite asupra unei societăți bune. Occidentalii înșiși au ajuns să se întrebe dacă democrația liberală era, de fapt, aspirația generală a întregii umanități, și dacă nu cumva vechea lor convingere că așa ar fi nu era decât simplă dovadă de etnocentrism din partea lor. Cum europenii au fost obligați să se confrunte cu lumea neeuropeană, mai întâi

ca stăpâni în colonii, apoi ca patroni în timpul Războiului Rece și teoretic egali într-o lume de state și rațiuni suverane, au început să se îndoiască de universalitatea propriilor idealuri. Spiritul sinucigaș de care a dat dovadă sistemul statelor europene în cele două războaie mondiale a demonstrat falsitatea ideii unei rațiuni occidentale superioare, iar distincția pe care europenii secolului XIX o făceau, instinctiv, între civilizație și barbarie a fost mult mai greu de făcut după experiența lagărelor de concentrare naziste. În locul unei istorii a omenirii care ducea într-o singură direcție, păreau să existe tot atâtea scopuri câte popoare și civilizații existau, democrația liberală neavând vreun loc privilegiat printre ele.

În vremurile noastre, una din cele mai clare manifestări ale pesimismului nostru a fost credința, aproape universală, în permanența unei alternative viabile, comunist-totalitare, la democrația liberală occidentală. Când era secretar de stat în anii '70, Henry Kissinger își prevenea concetățenii că „azi, pentru prima oară în istorie, ne confruntăm cu realitatea crudă a unei sfidări comuniste *fără sfârșit*... Trebuie să învățăm să ducem o politică externă, așa cum au dus-o de-a lungul timpului alte națiuni – fără șovăire și fără răgaz... *Această situație nu va dispărea*”.¹¹ După părerea lui Kissinger, era utopică ideea de a se încerca reformarea structurilor politice și sociale fundamentale ale unor puteri ostile, ca Uniunea Sovietică. Maturitatea politică însemna să acceptăm lumea așa cum era ea, și nu cum am fi vrut noi să fie, adică să se ajungă la o înțelegere cu Uniunea Sovietică a lui Brejnev. Și dacă conflictul dintre comunism și democrație putea fi moderat, nu însemna că putea fi eliminat complet nici el, și nici posibilitatea unui război apocaliptic.

Opinia lui Kissinger nu era, în niciun caz, singulară. De fapt, oricine era implicat profesional în studiul științelor politice și al politicii externe credea în viabilitatea comunismului; prăbușirea lui în întreaga lume, la sfârșitul anilor '80, a fost, din această cauză, aproape total imprevizibilă. Această scăpare din vedere nu era pur și simplu o problemă de dogmă ideologică, în care intervenea o optică imparțială asupra evenimentelor. Ea a afectat persoane aflate în întreg spectrul politic, ziariști de stânga, de dreapta și de centru, precum și oameni de știință și politicieni, atât din Est, cât și din Vest.¹² Rădăcinile acestei „orbiri”, atât de răspândite, erau mai adânci decât simplul partizanat și erau hrănite de extraordinarul pesimism istoric generat de evenimentele acestui secol.

Nu mai demult de 1983, Jean-François Revel declara că, „de fapt, s-ar putea ca democrația să se dovedească un simplu accident istoric, o scurtă paranteză, care se închide înaintea ochilor noștri...”¹³ Dreapta, desigur, nu a crezut niciodată într-o legitimitate pe care comunismul ar fi dobândit-o în ochii populațiilor pe care le controla, și vedea destul de clar care sunt neajunsurile economice ale societăților socialiste. Dar mulți din cadrul dreptei considerau că o „societate eșuată”, cum era cea sovietică, a găsit totuși o cheie a puterii prin inventarea totalitarismului leninist, prin care o clică de „dictatori-birocrați” își exercita puterea cu ajutorul organizării și al tehnologiei moderne și guverna populații numeroase, pentru perioade de timp nelimitate. Totalitarismul a reușit nu numai să-și intimideze supușii, ci și să-i forțeze să asimileze valorile conducătorilor comuniști. Într-un faimos articol din 1979, aceasta era una dintre distincțiile făcute de Jeanne Kirkpatrick, între regimurile autoritare tradiționale ale Drepte și totalitarismele radicale ale Stângii. În timp ce primele „lasă la locul lor repartizările existente ale bogăției, puterii, statutului social” și „cultivă zeii tradiționali și respectă tabu-urile tradiționale”, totalitarismele radicale ale Stângii încearcă să „pretindă controlul asupra întregii societăți” și violează „valorile și obiceiurile asimilate”. Un stat totalitar, spre deosebire de cel doar autoritar, a fost în stare să controleze într-o asemenea măsură societatea care se afla la baza lui, încât a devenit fundamental invulnerabil la schimbare sau reformă: astfel, „istoria acestui secol nu ne oferă niciun motiv să sperăm că regimurile totalitare se vor transforma”.¹⁴

La baza acestei păreri despre dinamismul statelor totalitare exista o profundă neîncredere în democrație. Lipsa aceasta de încredere se vede și din opinia lui Jeanne Kirkpatrick, potrivit căreia prea puține dintre țările Lumii a treia, în care nu există regimuri democratice, vor fi în stare să se democratizeze (posibilitatea democratizării printr-un regim comunist fiind total exclusă) și, de asemenea, din convingerea lui Revel că democrațiile puternice, bine întemeiate, atât europene, cât și nord-americe, sunt lipsite de convingerea interioară care să le permită să se apere. Citând numeroasele cerințe economice, sociale și culturale necesare democratizării reale, Kirkpatrick critica ceea ce considera drept o idee tipic americană, și anume posibilitatea democratizării guvernelor, oricând și oriunde. Ideea că ar putea exista un centru democratic în Lumea a treia a fost o capcană și o iluzie;

experiența ne-a învățat că lumea este divizată între regimurile autoritare ale Dreptei și cele totalitare ale Stângii. La rândul lui, Revel a repetat, sub o formă mult mai dură, critica făcută inițial de Tocqueville, și anume că statele democrate au mari dificultăți în susținerea unei politici externe serioase și de lungă durată.¹⁵ Ele sunt limitate prin însăși natura lor democratică: de pluralitatea vocilor, a îndoielilor proprii și a autocriticii care caracterizează dezbaterile democratice. Astfel: „După cum stau lucrurile, cauze relativ minore de nemulțumire coordonează, disturbă, neliniștesc și paralizează democrațiile, mai repede și mai profund decât cea mai îngrozitoare foamete și sărăcia permanentă din regimurile comuniste, ale căror popoare nu au drepturi reale sau mijloace de înlăturare a nedreptăților la care sunt supuse. Societățile în care critica permanentă este o trăsătură integrală sunt singurele viabile, dar și cele mai fragile”.¹⁶

Stânga a ajuns la o concluzie similară, dar pe altă cale. În anii '80, oamenii cei mai „progresiști” din Europa și America nu mai vedeau comunismul sovietic ca reprezentând viitorul lor, așa cum crezuseră mulți gânditori de stânga, la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial. Cu toate acestea, persista încrederea stângii în legitimitatea marxism-leninismului pentru *alții*, care, de obicei, creștea direct proporțional cu distanța geografică și culturală. Astfel, dacă comunismul de tip sovietic nu era în mod necesar o alegere realistă pentru popoarele Statelor Unite sau Marii Britanii, el era susținut ca o autentică alternativă pentru ruși, din cauza tradițiilor lor de guvernare autocratică și centralizată, ca să nu mai vorbim de chinezi, care, chipurile, au recurs la el pentru a scăpa de moștenirea dominației străine, a înapoierii și a umilinței. Același lucru era considerat valabil pentru cubanezi și nicaraguani, victime ale „imperialismului american”, și pentru vietnamezi, în cazul cărora comunismul era văzut ca fiind de fapt o tradiție națională. Mulți oameni de stânga împărtășeau opinia că un regim socialist radical în Lumea a treia s-ar fi justificat, chiar și în lipsa unor alegeri libere și a unor dezbateri deschise, prin angajarea în reforma agricolă, asigurarea îngrijirii medicale gratuite și ridicarea gradului de alfabetizare. Ținând cont de aceste puncte de vedere, nu este surprinzător faptul că au fost foarte puțini cei de stânga care să prevadă vreo instabilitate revoluționară în blocul sovietic sau în China.

CUPRINS

În loc de introducere.....	7
<i>Partea întâi – O întrebare care revine.....</i>	21
1. Pesimismul nostru.....	23
2. Slăbiciunea statelor autoritare – I.....	35
3. Slăbiciunea statelor autoritare – II sau Mâncând ananas pe Lună.....	45
4. Revoluția liberală mondială.....	63
<i>Partea a doua – Bătrânețea omenirii</i>	75
5. O idee pentru o Istorie Universală.....	77
6. Mecanismul dorinței.....	93
7. Niciun barbar la porțile noastre.....	105
8. Acumularea fără sfârșit.....	113
9. Victoria video-casetofoanelor.....	123
10. În patria culturii.....	135
11. Răspunsul la întrebarea lui Kant.....	153
12. Nu există democrație fără democrați.....	159
<i>Partea a treia – Lupta pentru recunoaștere.....</i>	163
13. La început, o luptă pe viață și pe moarte de dragul prestigiului.....	165

14.	Primul om.....	177
15.	O vacanță în Bulgaria.....	187
16.	Fiara cu obraji rumeni.....	197
17.	Grandoarea și decăderea <i>thymos</i> -ului.....	209
18.	Dominație și sclavie.....	221
19.	Statul universal și omogen.....	229
<i>Partea a patra – Sărind peste Colosul din Rodos.....</i>		239
20.	Cel mai nesimțitor dintre nesimțitorii monștri.....	241
21.	Originile thymotice ale muncii.....	255
22.	Imperii ale resentimentului, imperii ale respectului	267
23.	Lipsa de realitate a „realismului”	277
24.	Puterea celor care nu dețin puterea.....	287
25.	Interesele naționale.....	301
26.	Către o uniune pașnică.....	311
<i>Partea a cincea – Ultimul om.....</i>		321
27.	Pe tărâmul libertății.....	323
28.	Oameni fără inimi.....	337
29.	Liberi și inegali.....	351
30.	Drepturi perfecte și îndatoriri imperfecte.....	361
31.	Imense războaie ale spiritului.....	367
Notele autorului.....		379